

УДК 2.26

О. О. Баковецька,*кандидат історичних наук, доцент Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського*

ТОВАРИСТВО ІСУСА В УКРАЇНІ В КІНЦІ XVIII–XIX СТ.: ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Орден єзуїтів, який діяв на території України з другої половини XVI ст. мав значний вплив на формування світоглядних позицій частини суспільства. Єзуїтські місії, що працювали в українських містах, основний акцент в своїй діяльності робили на вихованні молоді. Однак, активне втілення ідей католицизму через освіту, викликало неоднозначне ставлення до товариства з боку різних груп населення.

Ключові слова: Товариство Ісуса, місії, єзуїтські колегії, католицька церква.

Общество Иисуса в Украине в конце XVIII–XIX века: организация и деятельность

Орден иезуитов, который находился на территории Украины начиная со второй половины XVI в. имел значительное влияние на формирование мировоззренческих позиций части общества. Иезуитские миссии, которые работали в украинских городах, основной акцент в своей деятельности ставили на воспитании молодежи. Однако, активная реализация идей католицизма через образование, провоцировало неоднозначное отношение к обществу со стороны разных групп населения.

Ключевые слова: Общество Иисуса, миссия, иезуитские коллегии, католическая церковь.

The Society of Jesus in Ukraine in late XVIII–XIX century: the organization and functioning

Jesuit order, which was in the territory of Ukraine from the second half XVI century, had a significant influence on the worldview of society. Jesuit Missions, who worked in the Ukrainian cities, the main focus of their activities put on the education of youth. However, the active implementation of the ideas of Catholicism through education provoked a mixed reaction to the society by the different groups.

Keywords: Society of Jesus, the mission, the Jesuit College, the Catholic Church.

Історія Товариства Ісуса (Товариство Ігнатія Лойоли або орден єзуїтів) в Україні починається з 70-х років XVI ст. Діяльність ордену на даному етапі була направлена на розширення впливу католицької церкви в руських землях через прийняття унійної угоди про об'єднання православної і католицької церков. Після м. Ярослава, куди отці-єзуїти прибули у 1574 р., єзуїтські місії відкриваються в Перемишлі, Львові, Станіславі, Кам'янці, Житомирі та інших містах. Діяльність ордену в усі часи викликала неоднозначну оцінку у суспільстві. Все залежало від того, до якого табору належала особа. Позитивні відгуки про орден, закономірно, належали католикам. Негативна оцінка стала традиційною для православних. Про причини певної догматичності у сприйнятті ролі єзуїтів в історії поговоримо пізніше. Неоднозначність у підходах до висвітлення історії ордену єзуїтів, зокрема в Україні, певна заангажованість, а також багато в чому поверховий підхід у висвітленні даної проблематики підвищують актуальність визначеної теми дослідження. Метою статті є спроба об'єктивного висвітлення історії ордену в Україні, зокрема в період, який передував його забороні.

Серед істориків, які в тій чи іншій мірі займалися даною проблемою можна виділити роботи насамперед М. Інглота [4], А. Андреева [1], О. Ліценбергер [5], С. Філатова [12]. В них автори основний акцент ставлять на загальній історії ордену в межах Російської імперії, частково звертаючи свою увагу на окремі місії єзуїтів, що діяли на території України. Поряд із цим є дослідження, в яких висвітлюється єзуїтська система освіти, а також історія окремих навчальних закладів, що належали ордену. Насамперед це праці А. Гожальчинського [2], А. Задорожнюка [3], О. Покровського [9].

Діяльність ордену єзуїтів в свідомості українського православно-го суспільства нерозривно пов'язана з уявленнями про насильницьке покатоличення православних. Але варто зазначити, що чітко сформований підхід до подій тих часів, став лише наслідком набагато раніше сформованої і глибшої неприязні в православному суспільстві до всього католицького. Дана позиція має певну закономірність – чим тіснішими ставали зв'язки українського суспільства з Московським князівством, потім Російською імперією, тим сильнішими ставали почуття із знаком мінус до всього католицького. Пояснити витоки подібних настроїв в православному руському суспільстві спробували Сергій Філатов та Людмила Воронцова: «В посланні Івана Грозного Андрію Курбському є цікаві слова, що розкривають зміст фобокатолицьких настроїв російської влади. Пояснюючи свою ненависть до

католиків, російський самодержець пише: «Там у них царі своїми царствами не володіють, а як їм вкажуть їх піддані, так вони і управляють. Руські ж самодержці насамперед самі володіють своєю державою, а не їх бояри та вельможі!». Автори дослідження дійшли висновку, що погроза, яка надходила від Ватикану, в свідомості руського суспільства становили небезпеку не лише для збереження чистоти віри, а і для абсолютної влади самодержця [12]. Ідея Третього Риму, яка була доволі популярною в російському суспільстві і проявлялася через неосяжну тенденцію до розширення російських кордонів за рахунок сусідніх народів, могла зазнати фіаско через значний вплив в українських землях католицизму. Саме тому для російського абсолютизму одним з першочергових завдань стало продовження активної роботи над створенням образу ворога з католицької церкви і всього, що з нею пов'язано.

Історія ордену єзуїтів починається з 1534 р., коли сім чоловік на чолі з Ігнатієм Лойолою в паризькому костьолі на Монмартрі принесли обітницю цноти і бідності. Вже в 1540 р. буллою папи Римського Павла III офіційно визнано існування Товариства Христа а також затверджено устав ордену.

21 липня 1773 р. під тиском вимог часу і володарів частини європейських країн, папа Климент XIV підписав булу про закриття ордену. Однак документ залишався не опублікованим. Тільки після проведення наради конгрегації, що тривала з 9 по 15 серпня 1773 р., прийнято рішення офіційно оголосити булу. 16 серпня широкому загалу стало відомо – орден за рішенням папи римського ліквідовано [7, с. 19–21].

Не зважаючи на булу папи Климента XIV, в межах Російської імперії Товариство Ісуса залишалося легітимним. Однак невдовзі ситуація змінилась. Указом від 20 грудня 1815 р., після переходу на католицизм племінника О.Ф. Голіцина, видано наказ «Про висилку всіх єзуїтського ордену монахів з Санкт-Петербурга» [11, с. 84]. Через п'ять років, 13 березня 1820 р. питання було вирішено остаточно – імператор Олександр I, на підставі доповіді міністра духовних справ і народної освіти О.М. Голіцина, підписав наказ «Про висилку з Росії єзуїтів». Причинами ліквідації Товариства Ісуса в межах імперії стали звинувачення в прозелітизмі і неконтрольованій фінансовій діяльності, а також особливості тогочасної зовнішньої політики. Однак орден єзуїтів продовжував свою роботу в українських землях, що знаходились в межах Австро-Угорської імперії. Не зважаючи на те, що в 1773 р., в результаті реформ Марії-Терези та Йосифа II, орден в

імперії було заборонено, через деякий час Товариство Ісуса відновило свою діяльність в Австро-Угорщині. Пов'язано це було із зміною влади в країні. Імператорський престол посіли реакційно налаштовані Леопольд II, а згодом Франц. Таким чином реформи було зведено на нівець. Також у 1814 р. папа Пій VII відновив діяльність ордену.

Діяльність ордену єзуїтів визначається певними правилами, які фактично є ідеологічною основою Товариства Ісуса. Насамперед це «так звані екзерциції – твори самого засновника ордену, які склалися на підставі його особистих випробувань, а правила діяльності єзуїтів містяться в «Конституціях», які за нотатками Ігнатія Лойоли, оброблені його дипломатичним спадкоємцем Іаковом Лайнезом. Перші складають духовну сутність, а останні, так би мовити, тіло Товариства Ісуса. Метою ордену є – не тільки за допомогою божої благодаті працювати над порядком і вдосконаленням осіб, що складають суспільство, але й з їх допомогою з усіх сил прагнути до порядку і вдосконалення ближнього. Для досягнення цієї мети члени товариства складають три обітниць: бідності, цноти, слухняності» [6, с. 455]. Реалізація мети ордену відбувалася через активну місійну діяльність в усіх куточках світу.

Україна, яка знаходилась на межі різних світових культур і релігій завжди цікавила єзуїтів. Місії ордену знаходились в Перемишлі, Львові, Станіславі, Кам'янці-Подільському, Житомирі та інших містах.

Активно діяв орден єзуїтів і на території південної України. Їх поява в цьому регіоні була пов'язана з колонізаційними процесами, які розпочинаються після оголошення маніфесту 1783 р. Цим документом Катерина II запрошувала іноземців до переселення на південні території. З 1803 р. іноземці, в основному німці-католики і поляки-католики, починають активно переїжджати до південних губерній імперії. Але виникає проблема. В регіонах, куди переїжджають колоністи, особливо це стосується німців, не вистачає ксьондзів, які б могли вести богослужіння німецькою мовою. Скарги колоністів були доведені до відома імператора і 12 грудня 1802 р. Олександр I підписав наказ, за яким єпископ Богуш-Сестренцевич мав вислати в усі області, де оселилися німці-колоністи, отців єзуїтів, що розмовляли німецькою мовою [5, с. 74]. В лютому 1804 р. Олександр I ввів також нові правила існування іноземних колоністів в імперії. «Відповідно до цих правил духовенство, що переїжджало до південних колоній, отримувало земельні ділянки і десятилітнє утримання від уряду. Всі німецькі поселення були поділені на округи. Так, у 1808–1809 рр. католики утворили Куручуганську колоністську округу в Одеській окрузі Хер-

сонської губернії, яка налічувала шість католицьких поселень, в яких в 1811 р. проживало біля 2000 католиків. Загальна ж кількість католиків, що оселилися на півдні Росії, становила біля 50000 чоловік» [4, с. 182–183].

З моменту відкриття місій в регіоні, як свідчили сучасники, ситуація значно змінилася. Місіонери вкрай відповідально ставилися до своїх обов'язків. «Єзуїти вели довготривалі меси, посилили контроль за церковними школами і викладанням в них Закону Божого... Після приїзду місіонерів ситуація в сфері освіти і виховання підростаючого покоління значно змінилася на краще. Поряд із духовною підтримкою німецькі католицькі колонії в ці роки отримували від ордену ікони, богослужбове та інше церковне начиння. За допомогою місіонерів будувались церкви і молебні дома. Єзуїти допомагали лікувати хворих, збирати врожай...» [5, с. 75–76].

Відчутну підтримку орден отримував від губернатора Новоросії Армана Еммануеля дю Плессі герцога де Рішельє. Він запросив отців-єзуїтів до свого маєтку в селищі Северіновці. Однак місія була закрита одразу після свого відкриття. Певний час єзуїти працювали в колонії Йозефсталь. Але реально розпочати роботу місія змогла лише у 1811 р. в місті Одеса. На той момент до регіону прибуло 12 місіонерів. Вони працювали не лише в Одесі. Отці-єзуїти Юзеф Пшисецький, Матію Молінарі, Андрій Пірлінг, Антон Янн, та інші працювали в колоніях Йозефсталь (Йосипівка), Ландау (Широколанівка), Раштадте (Поріччя) і Зельц (Лиманське). Одеську місію очолювали Роберт д'Еверланж-Вітрі (1811–1815), Джузуппе Кафассо (1815–1819) і Андрій Пірлінг (1819–1820). В 1814 р. місії вже з'явилися в Херсоні. Товариство припинило свою діяльність в регіоні у 1820 р. Останній єпископ Тираспольської католицької єпархії Йозеф-Алоїзій Кесслер (1862–1933) вважав, що «причини висилки єзуїтів пов'язані з ненавистю до них вищого православного духовенства і боязні впливу Риму і католицизму на російське суспільство» [4, с. 182–184].

Діяльність ордену єзуїтів включала в себе кілька етапів. Перший етап – відкриття місії. Другий – організація парафіян, зокрема в церковні братства. Третій – відкриття навчальних закладів. Останній етап був дуже важливим дієвим заходом в боротьбі за вплив над віруючими.

В межах України, що потрапила до складу Російської імперії, єзуїтські колегиуми працювали в Кам'янці-Подільському, Києві, Кременці, Луцьку, Острозі, Овручі, Житомирі. Гожальчинський, автор статті «Иезуитские школы в юго-западной России» писав «...вихо-

вання молоді в межах південно-західної Росії повністю перебувало в руках єзуїтів, – і це існувало не лише тому, що інші школи були дуже малочисельні, але й тому, що єзуїтський метод був прийнятий в інших школах, котрі не знаходились під їх управлінням» [2, с. 110].

Окремо увагу варто звернути на історію Кам'янець-Подільського єзуїтського колегіуму, будівля якого в наш час стала частиною історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Освітній заклад для дітей шляхти місіонери відкрили ще в 1610 р. Він складався з двох частин – школи і колегіуму. При колегіумі була власна бібліотека, театр, окрема зала для декламування. Колегіум перетворився в освітній центр для молоді Поділля, який займав кілька будівель, що з'явилися протягом XVII–XVIII ст. Однак, після рішення папи скасувати орден, все майно єзуїтів, в тому числі і будівлі колегіуму, перейшли до рук едукативної комісії. Школа опинилась в управління монахів-театинців. Але вже через два роки, в 1778 р. монахи залишили школу, поїхавши з міста. З 1783 по 1793 рр. колегія підпорядковувалась Віленській єзуїтській академії. Однак після приєднання земель до Російської імперії школу закрито. Відновлено її роботу лише в 1797 р., після підпорядкування Краківській академії. На той момент це була шестикласова школа. Викладали в ній колишні вчителі-єзуїти. Також запрошувались професори з Краківської академії. У 1803 р. школа знов перепідпорядкована Віленському університету. В 1814 р. колишній єзуїтський навчальний заклад перетворено в чотирикласну повітову школу, яку закрили з усіма іншими польськими католицькими навчальними закладами в 1831 р. [3, с. 338–344].

Серед південних міст України, в яких відкрито єзуїтські колегії, можна виділити Одесу. Саме в цьому місті діяльність ордену виявилась найбільш успішною, порівняно з іншими населеними пунктами регіону. В 1802 р. єзуїти заснували в місті приходську школу при римо-католицькій церкві. У 1805 р. Товариство Ісуса, при підтримці Ришельє, відкрило чоловічий та жіночий пансіони. Чоловічий пансіон отримав назву Одеський шляхетний інститут. Програма навчання в закладі була набагато ширшою ніж в інших гімназіях і колегіумах. На старших курсах додатково викладали філософію, юриспруденцію, комерцію. В ньому юнаки, окрім вивчення дисциплін за програмою, проходили також військову підготовку [14]. 12 березня 1808 р. інституту даровані привілеї, які мали лише аристократичні учбові заклади імперії. Зокрема, при працевлаштуванні випускників інституту на військову службу приймали без додаткових іспитів і через три місяці їм надавали звання офіцерів [10, с. 111–112]. У 1817 р., за планом

абата Ніколя, Одеський шляхетський інститут об'єднано з Одеською комерційною гімназією і 7 січня 1818 р. перетворено в Рішельєвський ліцей [13, с. 3]. Абат Домінік-Шарль Ніколь, уродженець Нормандії, переїхав з Франції разом із родиною дипломата графа Шуазель-Гуффе до Санкт-Петербурга в якості вихователя його дітей. В столиці імперії він відкрив навчальний заклад для дітей з шляхетних родин [8, с. 96]. Через цей пансіон абат Ніколь зажив собі значної слави. В ньому одержали освіту діти багатьох впливових родин того часу: Новосільцових, Несельроде, Кочубеїв, Бенкендорфів та ін. [9, с. 275]. Згодом він переїхав до Одеси на запрошення свого давнього знайомого герцога Ришельє в якості візитатора католицьких церков південних провінцій імперії. Його ініціатива відносно об'єднання двох навчальних закладів і створення Рішельєвського ліцею отримала підтримку навіть з боку імператора. 2 травня 1817 р. Олександр I затверди Устав ліцею, «першого вищого учбового закладу на півдні України, і першим директором його призначено абата Ніколя». Поет К.Н. Батюшков, який на той час перебував в Одесі, в листі до О.І. Тургенєва так описував свої враження від ліцею – «Скажу вам по совісті: ліцей є найкращою прикрасою Одеси, точно так як Одеса – найкраще місто після столиці..., а Ніколь – людина, що посивіла в добрі та праці... Я розмовляв з родичами дітей: всі вони освічені і добрі люди, які говорять про нього з вдячністю... Я бачив кілька родичів в Москві... Всі вони хвалили ліцей і дякували за нього...» [8, с. 96]. В 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею відкрили Новоросійський університет.

Просвітницька діяльність ордену активно проводилась в українських землях, що знаходились в межах Австро-Угорської імперії. У 1886 р. в місті Хирів при підтримці держави, приватних осіб та церковних діячів відкрито конвікт або інтернат. «У той час це було безпрецедентною подією у австрійському шкільництві, а досвід та мета навчально-виховної системи єзуїтів, викладені в програмному документі «Ratio Studiorum» (1599 р.), були застосовані в повному обсязі» [14]. Товариство відкрило також місійні станції, а згодом збудувало колегії, каплиці, костьоли в Самборі, Станіславі, Чернівцях, Львові.

Діяльність Товариства Ісуса в Україні не завжди мала лише позитивні наслідки для суспільства. Поряд із значним внеском, що зробили єзуїти в розвиток освіти і культури регіону, вони зуміли налаштувати проти себе багатьох сучасників, і не тільки з табору православних. Занадто прискіпливе ставлення до виконання своїх обов'язків, яке проявлялось у проведенні додаткових служб в костьолах, контроль за відвідуванням мес, постійний нагляд місіонерів за моральним рів-

нем своїх прихожан, викликало у колоністів неоднозначне ставлення до ордену [5, с. 76–77]. Ставлення до ордену більшої частини православною населення, і ще в більшій мірі православного духовенства, визначалося як однозначно негативне. Активна діяльність ордену і його значний вплив на суспільство, також викликала серйозну занепокоєність у представників урядових кіл. На ситуацію впливали і відносини між Російською імперією та Австро-Угорщиною – основним конкурентом самодержавства на міжнародній арені. Саме в цей період Австрія мала значний вплив на політику, яку проводив папа римський. Закономірно, орден єзуїтів, який прийнято було вважати гвардією папи, становив для Російської імперії відчутну загрозу. Сукупність обставин призвела до прийняття відповідних заходів – «1. Єзуїтські академії закривалися; 2. Все рухоме і нерухоме майно описувалось; 3. Губернаторів призначали відповідальними за прийом майна і висилку єзуїтів; 4. Єзуїти – уродженці губерній, що приєднані були до Росії, у випадку їхнього бажання вийти з ордену, могли залишитися; 5. Залишитися в Росії могли також єзуїти, що отримали від Риму дозвіл на перехід до іншого ордену або до білого духовенства. Вони мали письмово повідомити про це рішення уряд, який сам вступав в контакт з Римом за означеним питанням.» [11, с. 85].

Таким чином, Товариство Ісуса, що з'являється в українських землях з другої половини XVI ст. і діє протягом кількох століть, мало значний вплив на суспільні процеси. Причому цей вплив ніколи не був однозначним. Поряд із специфічними методами розповсюдження ідей католицької церкви в традиційно православному регіоні, які не завжди сприймалися навіть місцевими католиками, єзуїти дали поштовх суспільству для значного піднесення освітнього рівня. Відкриття колегій, шкіл в регіонах, які згодом перетворилися в центри освіти і науки, не тільки підвищували потяг молоді до отримання якісної освіти. Фактично система освіти, принесена в українські землі єзуїтськими педагогами, частково стала основою для побудови своєї власної, вітчизняної освіти.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андреев, А. История ордена Иезуитов: Иезуиты в российской империи : XVI – начало XIX века / А. Р. Андреев. – М. : Русская Панорама, 1998. – 281 с.
2. Гожалчинский, А. Иезуитские школы в юго-западной России / А. Гожальчинский // Труды Киевской Духовной Академии. – Киев, 1869. – № 4. – С. 85–127.

3. Задорожнюк, А. Старий Кам'янець: від єзуїтського колегіуму до історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (архітектурний і освітній аспекти) / А. Б. Задорожнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 13 : Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. – С. 337–346.
4. Инглот, М. Общество Иисуса в Российской Империи (1772–1820) и его роль в повсеместном восстановлении Ордена во всем мире / М. Инглот. – М., 2004. – 630 с.
5. Лиценбергер, О. Римско-католическая Церковь в России : история и правовое положение / О. Лиценбергер. – Саратов, 2001. – 382 с.
6. Лопухин, А. Иезуиты, их внешняя и внутренняя организация и жизнь / А. Лопухин // Христианское чтение. – 1894. – № 11–12. – С. 453–489.
7. Морошкин, М. Иезуиты в России, с царствования Екатерины II и до нашего времени / М. Морошкин. – СПб., 1867. – Ч. 1. – 528 с.
8. Ноткина, О. Аббат Николь – первый директор Ришельевского лицея. Биобиблиографический указатель / О. Ю. Ноткина // Вісник Одеського національного університету. Збірник наукових праць. – Одеса, 2007. – Т. 1 – Вип. 4 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – С. 96–107.
9. Покровський, О. Стилий нарис Історії Ришельєвського ліцею // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – № 6. – С. 275–277.
10. Полевщикова, Е. Французы в учебных заведениях Одессы. 1803–1822 гг. // Французский ежегодник 2011 : Франкоязычные гувернеры в Европе XVII–XIX вв. – Под ред. А. В. Чудинова, В. С. Ржеуцкого. – С. 110–126.
11. Тихонов, А. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. / А. К. Тихонов. – СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 2008. – 365 с.
12. Філатов, С. Судьба католицизма в России / С. Филатов, Л. Воронцова // Иностранная литература. – 1998. – № 11. – С. 124–132.
13. Шиханов, Р. Внесок біржових комітетів Південної України у розвиток комерційної освіти // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1999. – Випуск V. – С. 3–5.
14. Товариство Ісуса в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jesuit-ua.org/>